

โครงการขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตสมุนไพรในตำรับบัญชียาหลัก
แห่งชาติ เข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากลในตลาดกลางสมุนไพร
ภาคเหนือ เพื่อผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพร ระยะที่ ๒

รายงานฉบับสมบูรณ์ (Final Report)

ได้รับทุนช่วยเหลือหรือสนับสนุนจากกองทุนภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

จัดทำโดย สถาบันบริการตรวจสอบคุณภาพและมาตรฐานผลิตภัณฑ์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้

บทที่ ๔

สรุปผลการดำเนินงาน ปัญหา อุปสรรคและแนวทางแก้ไข

๔.๑ โครงการย่อยที่ ๑ การขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผลิตสมุนไพรในตำรับบัญชียาหลักแห่งชาติ เข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากลในตลาดกลางสมุนไพรภาคเหนือ เพื่อผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพร (ระยะที่ ๒)

จากการดำเนินโครงการวิจัยและพัฒนาการรวมกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตสมุนไพรและพัฒนาผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพรในตำรับยาไทยภาคเหนือเพื่อเข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากล ในปี ๒๕๕๔ มีกลุ่มเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการ จำนวน ๑๓ กลุ่ม สมาชิกทั้งหมด ๗๙ ราย ประกอบด้วย ๓ จังหวัด คือ จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน ๖ กลุ่ม จังหวัดลำปาง จำนวน ๔ กลุ่ม และจังหวัดลำพูน จำนวน ๓ กลุ่ม เนื่องจากการดำเนินโครงการฯ ไม่ต่อเนื่องจึงทำให้เกษตรกรบางกลุ่มไม่เข้าร่วมโครงการฯ ต่อ ดังนั้นมีกลุ่มเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการต่อ จำนวน ๓ กลุ่ม คือวิสาหกิจชุมชนอนุรักษ์สมุนไพรถ้ำเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ กลุ่มสมุนไพรปลอดสารพิษบ้านยาง จังหวัดเชียงใหม่ และวิสาหกิจชุมชนแปรรูปสมุนไพรพื้นบ้านจังหวัดลำปาง ส่วนการดำเนินโครงการในปีที่ ๒ การขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผลิตสมุนไพรในตำรับบัญชียาหลักแห่งชาติ เข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากลในตลาดกลางสมุนไพรภาคเหนือ เพื่อผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพร (ระยะที่ ๒) ทางสถาบันบริการตรวจสอบคุณภาพและมาตรฐานผลิตภัณฑ์ ได้ขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตสมุนไพร จำนวน ๒๔ กลุ่ม สมาชิกทั้งหมด ๒๓๒ ราย ประกอบด้วย ๖ จังหวัด คือ จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน ๑๔ กลุ่ม เชียงราย จำนวน ๒ กลุ่ม ลำพูนจำนวน ๓ กลุ่ม ลำปางจำนวน ๓ กลุ่ม แพร่จำนวน ๑ กลุ่มและอุดรดิตถ์จำนวน ๑ กลุ่ม ประกอบด้วย กลุ่มสมุนไพรอินทรีย์สันทราย สมาชิกจำนวน ๑๐ ราย กลุ่มสมุนไพรอินทรีย์แม่ริม สมาชิกจำนวน ๑๐ ราย กลุ่มสมุนไพรอินทรีย์สะลวง สมาชิกจำนวน ๖ ราย กลุ่มสมุนไพรออร์แกนิกคอดอยสะเก็ด ๕๖ สมาชิกจำนวน ๖ ราย กลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกสมุนไพรอำเภอสันป่าตอง สมาชิกจำนวน ๑๑ ราย กลุ่มแม่อนเฮิร์บ สมาชิกจำนวน ๗ ราย กลุ่มจอมทอง สมาชิกจำนวน ๕ ราย วิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์และสิ่งแวดล้อมยั่งยืน สมาชิกจำนวน ๑๐ ราย วิสาหกิจชุมชนสันมหาพนอินทรีย์สมาชิกจำนวน ๗ ราย วิสาหกิจชุมชนขอแลแปรรูปพืชผักสมุนไพร สมาชิกจำนวน ๗ ราย วิสาหกิจชุมชนอนุรักษ์สมุนไพรถ้ำเชียงดาว สมาชิกจำนวน ๑๐ ราย กลุ่มเกษตรกรมัยยืนห้วยทรายสมาชิกจำนวน ๑๖ ราย กลุ่มสมุนไพรปลอดสารพิษบ้านยาง สมาชิกจำนวน ๕ ราย กลุ่มสมุนไพรอินทรีย์ไชยปราการ สมาชิกจำนวน ๗ ราย กลุ่มคอดอยเงินเกษตรอินทรีย์ สมาชิกจำนวน ๑๐ ราย กลุ่มเชียงราย ๑๐ สมาชิกจำนวน ๗ ราย กลุ่มสมุนไพรอินทรีย์ตำบลอุโมงค์ สมาชิกจำนวน ๑๔ ราย กลุ่มเครือข่ายสมุนไพรอินทรีย์ล้านนา สมาชิกจำนวน ๒๑ ราย กลุ่มเกษตรอินทรีย์เวียงหนองล่อง สมาชิกจำนวน ๑๒ ราย กลุ่มผู้ปลูกสมุนไพรบ้านหนองสุวรรณ สมาชิกจำนวน ๑๗ ราย วิสาหกิจผู้ปลูกพืชอินทรีย์ตำบลหาดกรวด สมาชิกจำนวน ๒๐ ราย กลุ่มสมุนไพรเลี้ยงเมือง สมาชิกจำนวน ๗ ราย วิสาหกิจชุมชนแปรรูปสมุนไพรพื้นบ้านสมาชิกจำนวน ๗ ราย วิสาหกิจชุมชนกลุ่มสหกรณ์การเกษตรแม่เกาะพัฒนาผู้ปลูกพืชปลอดภัยจากสารพิษสมาชิกจำนวน ๑๓ ราย

โดยแต่ละกลุ่มจะได้รับการอบรมมาตรฐานและเทคนิคการทำเกษตรอินทรีย์ คู่มือมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ คู่มือการแนะนำวิธีการผลิตปุ๋ยหมักอินทรีย์เพื่อทดแทนปุ๋ยเคมีเพื่อการทำเกษตรอินทรีย์สู่ AEC และการตรวจประเมินฟาร์ม/แปลง มีการจัดทำโครงสร้างการบริหาร (Organization Chart) ประกอบด้วย

โครงการขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผลิตสมุนไพรในตำรับบัญชียาหลักแห่งชาติ เข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากล
ในตลาดกลางสมุนไพรภาคเหนือ เพื่อผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพร ระยะที่ ๒

ประธาน ผู้ประสานงานภายใน ผู้ตรวจฟาร์มภายใน คณะกรรมการกลุ่ม โดยทีมงานที่ปรึกษาของสถาบันบริการตรวจสอบคุณภาพและมาตรฐานผลิตภัณฑ์ เป็นที่เล็ง นอกจากนี้ยังมีการสุ่มตัวอย่างดิน และน้ำ ไปทำการตรวจวิเคราะห์หาสารพิษตกค้างเพื่อให้ทราบระดับความเสี่ยงของพื้นที่แต่ละพื้นที่ โดยการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ดังกล่าวเป็นไปอย่างเป็นขั้นเป็นตอนตามแผนงานที่ทางที่ปรึกษาและกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตสมุนไพรอินทรีย์กำหนดไว้ โดยเมื่อสิ้นสุดระยะเวลาที่กำหนดในแผนงานปี ๒๕๕๖ นี้ซึ่งเป็นปีที่ ๒ ของการดำเนินงานพบว่าจากการดำเนินกิจกรรมการประชุมเพื่อรับสมัครกลุ่มเกษตรกรเพื่อขยายฐานการผลิตสมุนไพรในวันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๕๖ นั้น มีกลุ่มเกษตรกรที่สมัครเข้าร่วมโครงการฯ ทั้งหมด ๒๖ กลุ่ม ทางทีมงานที่ปรึกษาได้ลงพื้นที่เพื่ออบรมมาตรฐานและเทคนิคเกษตรอินทรีย์ การจัดทำแบบฟอร์มยื่นขอประกอบการยื่นขอรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ของแต่ละกลุ่ม ในช่วงเดือนกรกฎาคม ๒๕๕๖ จัดการอบรมเชิงปฏิบัติการการฝึกการตรวจประเมินฟาร์ม/แปลง ขึ้นในวันที่ ๒๐ และ ๓๐ สิงหาคม ๒๕๕๖ และจัดการประชุมสรุปผลการดำเนินโครงการฯ ให้แก่กลุ่มเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการฯ หลังจากดำเนินการอบรมต่างๆ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว พบว่าจากกลุ่มเกษตรกรที่สมัครเข้าร่วมโครงการฯ ทั้งหมด ๒๖ กลุ่ม เหลือกลุ่มที่ยังเข้าร่วมโครงการต่อ จำนวน ๒๔ กลุ่ม กลุ่มที่ไม่เข้าร่วมโครงการฯ คือวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์อมก๋อยและกลุ่มเชียงใหม่ ไปโอฟาร์ม เนื่องจากทางกลุ่มไม่มีความพร้อมในด้านของเวลาและสมาชิกกลุ่ม ที่ปรึกษาดำเนินการปรับปรุงเว็บไซต์ให้มีความสะดวกในการเข้าถึงได้ง่าย เพิ่มข้อมูลวัตถุดิบสมุนไพรของแต่ละกลุ่ม สามารถเข้าถึงได้ที่ www.oh-mc.com จัดเจ้าหน้าที่ทำหน้าที่ประสานงานตลาดกลางสมุนไพรอินทรีย์ สามารถติดต่อได้ที่ ๐ ๕๓๘๗ ๓๘๗๒ ซึ่งศูนย์ประสานงานตั้งที่ อาคารเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา มหาวิทยาลัยแม่โจ้

ดังนั้นกลุ่มสมุนไพรอินทรีย์ จำนวน ๒๔ กลุ่ม ยังคงต้องการที่เล็งในการสนับสนุนการดำเนินการทางด้านเอกสาร เทคโนโลยีและความช่วยเหลือทางด้านการตลาด เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ ซึ่งระยะเวลาปรับเปลี่ยนของสมุนไพรและพืชชนิดอื่นๆ ที่กำหนดไว้โดยมาตรฐานเกษตรอินทรีย์สหรัฐอเมริกา (NOP) กำหนดไว้เป็นระยะเวลา ๓ ปี นับจากวันที่ยื่นขอรับรองและผลิตตามข้อกำหนดมาตรฐานเกษตรอินทรีย์

๔.๓ ปัญหา อุปสรรค และแนวทางการแก้ไขในการดำเนินโครงการ

ปัญหาที่พบในการดำเนินโครงการขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผลิตสมุนไพรในตำรับปัญชียาหลักแห่งชาติ เข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากลในตลาดกลางสมุนไพรภาคเหนือ เพื่อผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพร ระยะที่ ๒ สามารถจำแนกออกเป็นประเด็นได้ ๓ ประเด็นดังนี้

๔.๓.๑ ปัญหาด้านความเข้าใจข้อกำหนดมาตรฐานเกษตรอินทรีย์

ปัญหาการไม่เข้าใจข้อกำหนดมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ที่ถูกต้อง จึงนำไปสู่การปฏิบัติในทางที่ผิด ดังนั้นทางทีมที่ปรึกษาจึงลงพื้นที่เข้าอบรมมาตรฐานและเทคนิคการทำเกษตรอินทรีย์และข้อกำหนดอื่น อีกทั้งยังแจกหนังสือมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ให้แก่เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการฯ ทุกคน เพื่อสร้างความเข้าใจในเรื่องมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ ข้อกำหนด หรือข้อห้ามในการทำเกษตรอินทรีย์ให้ตรงกันอีกด้วย

๔.๓.๒ ปัญหาด้านการบันทึกเอกสารของกลุ่มเกษตรกรและเกษตรกร

จากการดำเนินโครงการฯ ทางทีมงานที่ปรึกษาพบว่าเกษตรกรบางคนไม่มีความพร้อมในการจัดทำเอกสารเนื่องจากไม่สามารถสื่อสารด้วยการอ่านและเขียนได้ และไม่มีความคุ้นเคยกับการจัดทำบันทึก ทางที่ปรึกษาจึงดำเนินการจัดตั้งผู้ประสานภายในกลุ่มเพื่ออธิบาย ชี้แจงการบันทึกเอกสารให้แก่เกษตรกรที่ไม่เข้าใจ

๔.๓.๓ ปัญหาด้านการประสานงานของสมาชิกในกลุ่มเกษตรกร

การดำเนินการเข้าอบรมมาตรฐานและเทคนิคการทำเกษตรอินทรีย์ทางที่ปรึกษาได้ดำเนินการจัดทำโครงสร้างการบริหาร (Organization Chart) ด้วยกลุ่มเกษตรกรบางกลุ่มที่สมาชิกมาไม่ครบจึงทำให้การถว้รูปเพื่อทำโครงสร้างการบริหาร (Organization Chart) ขาดรูปภาพไป ที่ปรึกษาจึงให้กลุ่มเกษตรกรดำเนินการถ่ายรูปและจัดส่งไฟล์มาให้ทางที่ปรึกษาทางจดหมายอิเล็กทรอนิกส์ (e-mail)

บทที่ ๕

ข้อเสนอแนะและการประเมินผลการดำเนินงาน

๕.๑ ข้อเสนอแนะ

๑. ความยั่งยืนของการพัฒนาสมุนไพรอินทรีย์

หน่วยงานภาครัฐควรเร่งรัดจัดสรรงบประมาณเพื่อดำเนินโครงการต่อเนื่อง ทั้งนี้เนื่องจากเมื่อสิ้นสุดการดำเนินโครงการฯ กลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตสมุนไพรอินทรีย์มีความเข้าใจและให้ความสำคัญเป็นอย่างมากกับการจัดทำมาตรฐาน ตั้งแต่ ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ โดยจากผลการประชุมสรุปผลการดำเนินโครงการฯ กลุ่มเกษตรกรได้เสนอให้ดำเนินการเร่งหางบประมาณเพื่อให้การดำเนินงานต่อเนื่องให้บรรลุวัตถุประสงค์การยื่นขอรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ภายในประเทศและต่างประเทศต่างลำดับ

๒. แนวทางการขับเคลื่อน

ที่ปรึกษาได้ดำเนินการโครงการขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผลิตสมุนไพรในตำรับบัญชียาหลักแห่งชาติ เข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากลในตลาดกลางสมุนไพรภาคเหนือ เพื่อผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพร ระยะที่ ๒ กลุ่มเกษตรกรยังต้องการโครงการงบประมาณเพื่อพัฒนาสมุนไพรทั้งระบบ คือ ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ซึ่งการดำเนินการจะใช้ระยะเวลาประมาณ ๔ ปี เพื่อให้เกิดการสมุนไพรอินทรีย์ที่มีคุณภาพและมีประสิทธิภาพ

๓. การขับเคลื่อนตลาดกลางสมุนไพรภาคเหนือ

หน่วยงานภาครัฐ ควรให้ความช่วยเหลือกลุ่มเกษตรกรที่ผลิตสมุนไพรที่มีคุณภาพ โดยการให้งบประมาณสนับสนุนตลาดกลางสมุนไพรให้มีการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง

๕.๒ สรุปแบบประเมินความพึงพอใจการดำเนินงานโครงการขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตสมุนไพรใน
ตำรับปัญชียาหลักแห่งชาติเข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากลในตลาดกลางสมุนไพรภาคเหนือ เพื่อ
ผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพร ระยะที่ ๒

ที่ปรึกษาได้ดำเนินการจัดทำแบบประเมินความพึงพอใจเพื่อให้กลุ่มเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการได้
ทำการประเมิน โดยผู้ประเมินกรกรอกประเมิน จำนวน ๗๑ คน จากเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการฯ ทั้งหมด
๒๓๒ คน ทำการประเมิน ในวันที่ ๑๗ กันยายน ๒๕๕๖ ทางที่ปรึกษากำหนดจัดประชุมกลุ่มสมุนไพร
อินทรีย์และการบรรยายพิเศษ “นโยบายเกษตรอินทรีย์” ซึ่งกิจกรรมในการประชุมดังกล่าวเป็นการสรุปผล
การดำเนินงาน ดังแสดงในตารางที่ ๔.๑ และตารางที่ ๔.๒

ตารางที่ ๕.๑ ร้อยละความพึงพอใจของความพึงพอใจโครงการขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตสมุนไพรใน
ตำรับปัญชียาหลักแห่งชาติ เข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากลในตลาดกลางสมุนไพรภาคเหนือเพื่อ
ผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพร ระยะที่ ๒

รายการตรวจประเมิน	%คะแนนความพึงพอใจ		
	ดี	ปานกลาง	ควรปรับปรุง
ด้านที่ปรึกษา			
๑. ความเหมาะสมในการแต่งกาย/บุคลิก/ท่าทาง การให้บริการ	๙๔.๓๗	๕.๖๓	๐
๒. บริการด้วยความสุภาพ และด้วยไมตรีจิต	๙๒.๙๕	๗.๐๕	๐
๓. บริการด้วยความกระตือรือร้น รวดเร็ว ฉับไว	๘๕.๙๕	๑๔.๐๕	๐
๔. ความรู้ความสามารถในการบริการเช่น การตอบคำถาม ชี้แจง ข้อสงสัย แนะนำ	๗๘.๘๗	๒๑.๑๓	๐
๕. บริการด้วยความเสมอภาค เป็นธรรม ไม่เลือกปฏิบัติ	๙๑.๕๕	๗.๐๕	๑.๔
ด้านอุปกรณ์ อำนวยความสะดวก			
๑. มีการใช้อุปกรณ์ที่มีความเหมาะสมและเอื้ออำนวยความสะดวก ในการดำเนินโครงการ	๘๕.๙๒	๑๔.๐๘	๐
ด้านเวลา			
๑. เวลาในการดำเนินโครงการฯ มีความเหมาะสม	๗๗.๔๖	๒๑.๑๓	๑.๔๑
ด้านคุณภาพของโครงการ			
๑. ได้เข้าร่วมโครงการอย่างประทับใจ	๙๐.๑๔	๙.๘๖	๐
๒. ได้เข้าร่วมโครงการตรงตามความต้องการ	๙๑.๕๕	๘.๔๕	๐
๓. ได้เข้าร่วมโครงการที่เป็นประโยชน์	๙๒.๙๖	๗.๐๔	๐
๔. ควรมีการดำเนินโครงการฯ นี้อย่างต่อเนื่องต่อไป	๙๗.๑๘	๑.๔	๑.๔๒

จากตารางที่ ๔.๑ แสดงเปอร์เซ็นต์ความพึงพอใจของการดำเนินโครงการขยายฐานกลุ่มเกษตรกรผลิตสมุนไพรในตำบลบ้านชัยหลักแห่งชาติ เข้าสู่มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากลในตลาดกลางสมุนไพรภาคเหนือเพื่อผู้ประกอบการธุรกิจสมุนไพร ระยะที่ ๒ ด้านที่ปรึกษา ความเหมาะสมในการแต่งกาย/บุคลิก/ท่าทาง การให้บริการ คะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๙๔.๓๗ บริการด้วยความสุภาพ และด้วยไมตรีจิต คะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๙๒.๙๕ บริการด้วยความกระตือรือร้น รวดเร็ว ฉับไว คะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๘๕.๙๕ ความรู้ความสามารถในการบริการเช่น การตอบคำถาม ชี้แจงข้อสงสัย แนะนำ คะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๗๘.๘๗ บริการด้วยความเสมอภาค เป็นธรรม ไม่เลือกปฏิบัติ คะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๙๑.๕๕ ด้านอุปกรณ์ อำนวยความสะดวก มีการใช้อุปกรณ์ที่มีความเหมาะสมและเอื้ออำนวยความสะดวกในการดำเนินโครงการคะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๘๕.๙๒ ด้านเวลา เวลาในการดำเนินโครงการฯ มีความเหมาะสม คะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๗๗.๔๖ ด้านคุณภาพของโครงการ ๑.ได้เข้าร่วมโครงการอย่างประทับใจคะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๙๐.๑๔ ได้เข้าร่วมโครงการตรงตามความต้องการ คะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๙๑.๕๕ได้เข้าร่วมโครงการที่เป็นประโยชน์ คะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๙๒.๙๖ควรมีการดำเนินโครงการฯ น้อยอย่างต่อเนื่องต่อไป คะแนนความพึงพอใจ ดี ร้อยละ ๙๗.๑๘

ข้อเสนอแนะ

- ควรมีการประชาสัมพันธ์ตลาดกลางสมุนไพรอินทรีย์ให้มากยิ่งขึ้น
- ควรจัดทำราคากลางของพืชสมุนไพร
- ควรเปิดตลาดกลางให้มีระบบ และเป็นที่ต้องการของตลาด
- ควรมีโครงการพัฒนาบุคลากร เกษตรกร ให้มีความรู้เรื่องเกษตรอินทรีย์
- ควรมีการอบรมการใช้สารกำจัดโรคแมลงแทนสารเคมี
- ควรมีหนังสือรณรงค์อบรมสมุนไพรอินทรีย์ ซึ่งมีรูปภาพผู้เข้าอบรม วิทยากร
- ควรจัดอบรมอีก และขึ้นการทำตลาด
- ควรสนับสนุนเรื่องการตลาด การจำหน่าย หรือการแปรรูป
- ควรผลิตเชื้อจุลินทรีย์แจก และผลิตกล้าพันธุ์แจกกับกลุ่มเกษตรกร
- ควรจัดอาหารมังสวิรัตเพิ่ม น้ำดื่มควรเป็นน้ำธรรมชาติที่ไม่เย็น